

Gazalî'nin Mutasavver Tefsiri

Kutbettin EKİNCİ*

Ghazalî's Interpretation of Imagination

Citation/©: Ekinci, Kutbettin, Ghazalî's Interpretation of Imagination, Artuklu Akademi, 2016/3 (1), 107-120.

Abstract: This study was conducted to seek answers to the following questions. If Imam Ghazali had written an interpretation, he would follow what method? And his interpretation would have what features? The characteristics of his mystical, philosophical, jurisprudence and inquisitiveness are likely to be reflected in this Imam's interpretation of imagination. We can guess that it will not neglect narrated in his interpretation. According to the purpose of writing, it is likely that the volume of his commentary.

Keywords: Ghazali, interpretation, mind, philosophy, imam, imagination

Atıf/©: Ekinci, Kutbettin, Gazalî'nin Mutasavver Tefsiri, Artuklu Akademi, 2016/3 (1), 107-120.

Öz: İmam Gazalî şayet bir tefsir yazmış olsaydı nasıl bir yöntem izlerdi ve bu tefsiri hangi özelliklere sahip olurdu sorularına cevap aramak üzere bu çalışma yapılmıştır. İmam'ın bu mutasavver tefsirine onun tasavvufi, felsefi, fıkhi ve sorgulayıcılık özelliklerinin yansıtacağı muhakkaktır. Tefsirinde rivayetleri ihmal etmeyeceğini tahmin edebiliriz. Buna göre onun tefsirinin yazılış amacına göre hacimli olma ihtimali yüksektir.

Anahtar Kelimeler: Gazalî, tefsir, akıl, felsefe, imam, mutasavver

* Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Tefsir ABD Öğretim Üyesi.

Giriş

Hicrî V. Asırda Büyük Selçuklu Devleti döneminin müderrisi ve İslâm dünyasının filozofu, mutasavvıfı ve fakihi olan İmam Gazalî'nin farazi bir tefsirinin nasıl olabileceği üzerinde çalışmayı düşündük. "Hüccetü'l-İslâm" (İslâm'ın delili) lakabını almış ve tasavvuf, ahlak, usûl, iman, irfan, felsefe alanlarında pek çok eser bırakmış olan Ebu Hamid b. Muhammed b. Muhammed el-Gazalî için mutasavver bir tefsir tahayyül ettik. Böylece Kur'ân yaklaşımını ortaya çıkaracak olan farazi bir tefsir anlayışının araştırılmasının bu imamı daha iyi tanımamıza katkı sunacağı kanaatini taşıdık.

Bazı tabakat eserlerinde kırk ciltlik *Yakutu't-Te'vîl* adlı bir tefsirden söz edilse de elimizde İmam Gazalî'nin Kur'ân'ı baştan sona tefsir ettiği bir eseri yoktur. Gazalî'nin eserleri hakkında kapsamlı bir çalışma yapan Abdurrahman Bedevî de bu tefsir hakkında araştırmacıların görüşlerini özetlemektedir.¹ Gazalî'nin tefsir metodu hakkında bir makale kaleme alan M. Zeki Duman, makalesinin sonunda Gazalî'ye atfedilen bu isimde bir tefsirin Mülk Suresi'nden Nas Suresi'ne kadar olan bir cildinin Süleymaniye Kütüphanesi Hasan Paşa Bölümü no: 57'de bulunduğunu belirttikten sonra, bunun Gazalî'ye ait olmadığını delilleriyle ortaya koymaktadır.²

108

Gazalî'nin tefsirciliği hakkında M. Zeki Duman'ın çalışmasının yanı sıra Mesut Okumuş'un *Kur'an'ın Çok Boyutlu Okunuşu, İmam Gazzali Örneği* adlı kitap çalışmasını anmak gerekir. Okumuş, dört bölüme ayırdığı bu çalışmasında üçüncü bölümü onun tefsir anlayışına, dördüncü bölümü de te'vil anlayışına ayırmıştır. Bu çalışmasında Gazalî'nin tefsir anlayışının akli ve nakli esaslara oturduğunu ortaya koyan Okumuş'a göre Gazalî, kevnî ayetleri de yorumladığı için onun bilimsel tefsir yönü ortaya çıkmakta, ayrıca tasavvufî-işarî ve felsefi nitelikli yorumlarıyla beraber çok boyutlu bir tefsir anlayışına sahip olmaktadır. Okumuş, aynı zamanda, bu kitap çalışmasının üçüncü ve dördüncü bölümlerinin bir özeti şeklinde *Gazalî'nin Kur'an Anlayışı ve Çok Boyutlu Tefsir Telakkisi Üzerine* adlı bir makale yayınlamıştır.³ Bir diğer çalışma da M. Kemal Atik'in *Gazalî'nin Kur'an'ın*

¹ Abdurrahman, Bedevî, *Müellafatı Gazalî*, Vekaletü'l-Matbuat, Kuveyt 1988, s.199.

² M. Zeki Duman Gazalî'nin Tefsir Metodu, *Ebu Hamid Muhammed el-Gazalî*, Kayseri 1988, ss. 182-200.

³ Mesut Okumuş, "Gazalî'nin Kur'an Anlayışı ve Çok Boyutlu Tefsir Telakkisi Üzerine", *Diyanet İlmî Dergisi (Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi)*, c. XLVII, sayı: 3, ss. 27-44.

Anlaşılmasındaki Metodu adlı makalesidir. Atik bu makalede Gazalî'nin, Kur'an'ın hususiyetleri ve anlaşılmasının yolları hakkındaki düşünceleri üzerinde yoğunlaşmaktadır.⁴ Son olarak Muhammed b. Tavid Tancî'nin *Gazalî'ye Göre Kur'an'ın Tefsiri* adlı çalışmasından söz edebiliriz. Tancî bu makalede, Gazalî'den önce tefsir anlayışını inceledikten sonra Gazalî'nin bulunduğu dönemdeki mezhep taassubunun Kur'an anlayışına olan etkisini ve Gazalî'nin buna karşı duruşunu incelemektedir.⁵

Biz bu çalışmada, İmam Gazalî'nin nasıl bir tefsir düşündüğünü, tefsir ile ilgili düşüncelerini bulabileceğimiz eserlerini inceleyerek tespit etmeye çalışacağız. Burada Gazalî'nin tefsirciliğine odaklanacağımız için sadece bu yönüyle alakalı eserlerini inceleyeceğiz. Onun muhayyel bir tefsirini anlamak için önce fikirlerini, felsefesini ve nasıl bir ilmi yapıya sahip olduğunu anlamamız işimizi kolaylaştıracaktır. Bunu anlamak için önce onun ilmî kişiliğini genel hatlarıyla ifade etmemiz gerekir.

1. İlmî Kişiliği ve Felsefesi

Burada İmam'ın ilmî kişiliği ve felsefesi konusuna, tefsire bakışı hakkında bizde bir kanaat oluşturması amacıyla değineceğiz. Bu konunun buraya sığmayacak kadar geniş bir alana ihtiyaç duyduğunun farkındayız. Bu nedenle çalışmamıza temel oluşturabilecek kadarıyla konuyu özetlemeye çalışacağız.

Gazalî, ilk eğitimini kardeşi Ahmed'le beraber babasının yakın mutasavvıf çevresinden almıştır. Fıkıh derslerini Ahmed b. Muhammed er-Rezkânî'den aldıktan sonra Cürcan'da İmam Ebu'l-Kasım el-İsmailî'nin (ö.477) talebesi olmuştur. Bir süre sonra memleketi Tus'a dönmüş orada bir müddet kaldıktan sonra, Nişabur'daki Nizamiye Medresesi'nin müderrisi ve dönemin meşhur kelimcisi İmam'ül-Haremeyn Ebu'l-Meali el-Cüveynî'ye (ö.478) talebe olmak amacıyla Nişabur'a gitmiştir. Burada kısa bir sürede keskin zekâsı, kuvvetli hafızası ve analitik yorum gücüyle kelim, fıkıh, mantık, cedel ve felsefeyi öğrenmiş, hatta bu ilimlerde eser yazacak bir

⁴ M. Kemal Atik, "Gazalî'nin Kur'an'ın Anlaşılmasındaki Metodu", *Ebü Hâmid Muhammed el-Gazzalî*, Kayseri 1988, ss. 177-182.

⁵ Muhammed b. Tavid Tancî, "Gazalî'ye Göre Kur'an'ın Tefsiri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1957, s. 16.

seviyeye ulaşmıştır.⁶ Hocası Cüveynî'ye katılmadığı konular da dâhil olmak üzere burada müstakil eserler yazarak hocasını kışkandıracak bir seviyeye gelmiştir. Nişabur'da iken meşhur sûfî Kuşeyrî'nin talebesi Ebu Ali el-Farmadî'den (ö.477) de ders almasının, sonraki dönemlerde İmam'ın tasavvufi kişiliğinde önemli bir payı olacaktır. Cüveynî'nin vefatından sonra Nizamiye Medresesi'nde müderrislik yapmaya başlamış ve hicri 484 yılında Bağdat Nizamulmülk Müderrisliğine atanmıştır. Eş'ârî kelimünde döneminin zirvesine ulaşan İmam, burada bir yandan ders verirken diğer yandan mantık ve felsefeye ilgi duymuş ve planlı bir şekilde hem felsefeyi okumuş hem de muhakeme ve analizini geliştirmiştir.⁷ Mevki, makam ve şöhret gibi dünyevi arzuların artık onu tatmin etmediğini anlayınca nefsiyle olan mücadelesi baş göstermiş ve 488 yılında uzlete çekilmek üzere medreseden ayrılma kararı almıştır. Yaklaşık on yıl sürecek olan bu uzlet dönemini Hicaz, Şam ve Kudüs'te geçirmiştir. Zamanını tefekkür, zikir, tasavvuf ehliyle sohbet etmek ve eser yazmakla geçirmiştir. Bu uzlet ve tefekkür döneminde anlatılamayacak ve sayılamayacak kadar manevi keşifleri idrak ettiği kendisi tarafından ifade edilmektedir.⁸ İhya adlı eserini bu dönemde yazmıştır. Israrlar üzerine yine Nişabur'da Nizamulmülk Medresesi'nde tedrise geri dönmüş burada sadece üç yıl kaldıktan sonra memleketi Tus'a dönerek orada sufiler ve talebeler için bir yer tutmuş, vefat edinceye kadar vaktinin bir kısmını ders vererek, diğer vakitlerini de tefekkür ederek, zikir yaparak ve takva ehli ile sohbet ederek geçirmiştir.⁹

İmam Gazalî'nin henüz küçük yaşlarda hakikati bulma ve taklit bağından kurtulma arzusunda olması, onun felsefeye ve tefekküre olan ilgisine dair iyi bir işarettir.¹⁰ Bilginin gerçeğine ulaşma isteği İmam Gazalî'de bilgiden şüphe ederek başlamıştır. Belki de bu şüphe onun felsefesini oluşturmada bir kıvılcım olmuş ve akli nasıl kullanması gerektiği konusuna yöneltmiştir. Akletmeyi kalbin payına düşüren ve aklın kesin ilmini bir nur olarak gören İmam'ın, problemlerden çıkış yolunu akletmekte gördüğünü söyleyebiliriz. Çünkü kendisinin bildirdiğine göre bu hastalıktan

⁶ Tacuddin b. Ali b. Abdilkafi es- Subkî, *Tabakat'u-Şafiiyyeti'l-Kübra*, Hicr Li-Tabaa ve'n-Neşri ve't-Tezvi', 1413(h), c. VI, s. 196.

⁷ Ebu Hamid el-Gazali, *el-Mümkiz (Mecmuatu'r-Resail içinde)*, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 2006, s. 34.

⁸ Gazalî, *el-Munkiz*, s. 62.

⁹ Bkz. es-Subkî, *Tabakat*, c. VI, ss. 191-200.

¹⁰ Gazalî, *el-Munkiz*, s. 23.

-şüpheden- kurtulmak Allah'ın kalbine attığı bir nurla mümkün olmuş ve aklın kesin bilgilerini doğru kabul ederek ve güvenerek normal haline dönmüştür.¹¹

Aristo mantığını öğrenip eleştirel bir tarzda bunu İslâmî usûl ilimlerine uygulayan ilk âlimdir. Mantığı olmayanın ilmine güvenilemeyeceğini belirten İmam,¹² ondan sonra gelecek olan kelmacılar ve usulcüler için bir metot değişikliğine sebep olmuştur. Bir eserine *el-Kıstasü'l-Mustakim* adını vermesi muhtemelen, ilgili Kur'ân ayetini¹³ Mantık ilminin gerekliliğine bir işaret olarak düşünmesindedir. Gazalî, genel anlamda felsefeye karşı çıkmamış ancak Aristo mantığını her yönüyle kabul etmeyi reddetmiştir. Meşşâî felsefeciler, ilahiyat ve metafizik konuları sırf mantık ölçüleriyle anlamaya çalıştıkları için onun sert eleştirilerine maruz kalmışlardır. Onların zorlama fikirlere sahip olmalarından, aksinin de olması muhtemel bazı düşüncelere sahip olmalarından ve bu konularda vahye de başvurmadan sırf akli yöntemler kullanmalarından dolayı bu hallerini inanç bozukluğu olarak yorumlamış ve tekfire götürece kadar sert bir şekilde eleştirmiştir. Sırf bu yüzden *Tehâfütü'l-Felâsife* adlı bir eser yazmıştır. Sonradan bu konu, İmam'ın felsefecilerden en çok eleştiri aldığı konu olmuştur. Gazalî'nin felsefeyi vahyin sınırlarını aşmadan yapmayı yeğlemesi onun felsefeciliğini frenlemesi anlamına geldiği gibi, gücü yettiği halde felsefede yeterince ilerlemediği yorumlarına da yol açmıştır.

Özetle; Gazalî'nin felsefesi, vahye dayalı akli kullanma yöntemidir. Metafizik konularda vahye dayanma zorunluluğu vardır ve bu asla akılla çelişmemektedir. Hatta bazen vahyi anlamak için batını keşfe ihtiyaç vardır. Bunun sebebi de aklın ona ulaşmada yetersiz kalmasıdır. Yani aklın üstünlüğünün kabul edilmesiyle beraber yetersizliğinin itiraf edilmesidir. Metafizik konularda vahiy olmadan yapılan düşünüş biçimi hakikati bulmada yetersiz kaldığı için kazanılan bilgiler, tehekküm (zorlama) ve vehimdir.

¹¹ Gazalî, *el-Munkiz*, s. 29.

¹² Gazalî, *el-Mustasfa*, Muessesetu'r-Risale, Beyrut 1997 c. I, s. 45.

¹³ İsrâ, 17/35.

2. Tefsir İlmi Hakkında Görüşleri

İmam, ilimleri şer'î ve şer'î olmayan şeklinde ayırdıktan sonra şer'î olmayan ilimleri "mahmûd ilimler" ve "mazmum ilimler" olarak ikiye ayırmaktadır. Sonra şer'î ilimleri mahmud ilimlerden sayarak bu ilimleri usûl, furu, mukaddimât ve mütemmimât olarak dörde taksim etmektedir. Kuran ilmini de kıraat ilmi gibi lafza müteallik olan ilim, tefsir ilmi gibi manaya müteallik olan ilim ve nasih-mensuh, umum, husus, nass, zahir ilimleri gibi ahkâma müteallik olan ilim diye üçe ayırmaktadır.¹⁴ Görüldüğü gibi imam, tefsir ilmini de Kur'ân ilminin manaya müteallik olan kısmından saymaktadır.

İmam, nefis tezkiyesini tavsiye ettikten sonra ilim tahsili konusunda tavsiyelerine şöyle devam etmektedir: "Öğrenmeye önce Allah'ın Kitab'ı ile başla, sonra Resulünün Sünneti sonra Tefsir İlmiyle ve nasih, mensuh, mafsul, mevzul, muhkem, müteşabih gibi diğer Kur'ân ilimleriyle devam et. Sünnet ilminde de bu böyledir... Bütün ömrünü tek bir ilimde harcama. Çünkü ilim çok, ömür ise kısadır. Bu ilimler araç ve hazırlıktır, bizzat kendileri amaç olmayıp onlarla başka bir şey amaçlanır. Başka şey için amaç olan bir şeyi asıl maksadı unutturacak kadar arttırmamak gerekir... Her ilmin kısa, orta ve geniş dereceleri vardır. Kısa bir tefsir şöyledir: Kur'ân kadar büyük olan tefsirdir. Ali el-Vahidî en-Nisaburî'nin *el-Vecîz* adlı tefsiri gibi. Orta olanı ise, üç Kur'ân büyüklüğünde olan tefsirdir. Yine Vahidî'nin yaptığı *el-Vasit* adlı tefsiri gibi. Bundan daha büyükler de, ihtiyaç olmayan ileri derecedeki tefsirlerdir."¹⁵ İmamın bu tavsiyeleri muhtemelen ilim talipleri için yapılan tavsiyelerdir. Çünkü *el-Vasit* tefsirinden daha geniş bir tefsire, "ihtiyaç olmayan tefsir" derken İslâm ilimleri tahsilinde henüz yol almakta olanlara yaptığı tavsiyeler olduğu kuvvetle muhtemeldir.

3. Re'y Tefsiri ile İlgili Görüşleri

İmam, re'yle tefsir yapılır mı yapılmaz mı tartışmasında, felsefeci ve akılcı kişiliğini öne çıkararak, re'y tefsirini desteklerken sema' ve naklin de olması gerektiğini akli delillere dayandırarak ifade etmektedir.

¹⁴ Gazalî, *İhyau Ulumi'd-Din*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut ty. c. I, s. 16-17.

¹⁵ Gazalî, *İhya*, c. I, s. 40.

Re'y tefsirinin tartışılmasında merkeze oturan ve bu tartışmanın temelini teşkil eden şey, Hz. Peygamber'den rivayet edilen "Re'yi ile Kur'ân'ı tefsir eden, yerini cehennemde hazırlasın" ¹⁶ hadisidir. İmam, bu hadisi yorumlarken bundan kastın, sadece nakillere dayanarak tefsiri sınırlamak veya istinbatı ve mustakil anlayışı terk etmek olmadığını *İhya* adlı eserinde özetle şu gerekçelere dayandırarak açıklamaktadır.

1. Eğer istinbat ve bağımsız düşünüş yasaklanmış olsaydı tefsirin Resulullah (sav)'den duyulan ve ona dayanan rivayetlerle yapılmasının şart olması gerekirdi. Oysa Kur'ân'ın sadece bir kısmı böyle tefsir edilmiştir. Te'vilin sema ve nakillerle sınırlanması şartı konulsaydı, İbn Abbas, İbn Mesud'un ve diğer sahabenin ayet tefsirlerinde kendi görüşleri olarak söylediklerinin kabul edilmemesi gerekirdi.
2. Sahabe ve müfessirler bazı ayetlerin tefsirlerinde ihtilaf etmişlerdir. İleri sürdükleri görüşleri uzlaştırmak mümkün olmamaktadır. Mesela, mukataa harfleri konusunda yedi ayrı görüş vardır. Eğer bunlardan biri sahih nakil olsaydı diğerlerini reddetmek gerekirdi. Öyle olmadığına göre kesinlikle anlaşılıyor ki, her müfessir, kendisine zahir olan şekliyle mana vermiştir.
3. Hz. Peygamber, İbn Abbas için şöyle dua etmiştir: "Allahum! O'nu dinde fakih kıl ve O'na te'vili öğret"¹⁷ Eğer te'vil, nazil olan (Kur'ân) gibi nakil anlamında olup korunmuş olsaydı, o zaman İbn Abbas'a özellikle te'vili öğrenmesi için dua etmesinin anlamı ne olabilir?
4. " ... onu istinbat edenler onu bilirlerdi..." ¹⁸ ayeti, istinbatın ilim ehli için olduğunu belirtmektedir. Malum olduğu gibi, istinbat, semadan yani nakilden farklı bir şeydir.

Kur'ân'ın anlaşılması konusunda naklettiğimiz bütün bu deliller bu hayale karşı durmuş ve te'vilde nakli şart koşmayı geçersiz kılmıştır. Böylece herkesin anlayış miktarı ve aklının sınırları çerçevesinde Kur'ân'dan istinbat etmesinin caiz olduğu ortaya çıkmıştır.¹⁹

¹⁶ Tirmizî, Tefsiru'l-Kur'an, 1, hadis no: 2951.

¹⁷ İbn Hanbel, 1/327; İbn Hibban, hadis no:7055; el-Hakim, *el-Mustedrek*, c. 3, s. 536.

¹⁸ Nisâ, 4/83.

¹⁹ Gazalî, *İhya*, c. I, s. 290.

İmam Gazalî, “O halde hadiste geçen re’y ile tefsirin men edilmesi ne anlama geliyor?” sorusunu soruyor ve özetle şöyle cevap veriyor:

Bu iki yönden incelenebilir.

Birincisi: Kişi daha önce sahip olduğu bir görüşü doğrulatmak amacıyla Kur’ân’dan delil aramaya başlar, nefsanî arzularına göre Kur’ân’ı yorumlayarak ona göre tefsir eder. Bu işi, bilmeyerek veya bilerek yapabilir. Mesela, hasmını yenmek ve yarıltmak için yapabilir. Öyle ki, şayet bu görüşe sahip olmasaydı ayetleri böyle tefsir etmeyecekti. Bazen iyi bir niyetle de bu tür yorumları yapabilir. Mesela, “*Sahur yapınız çünkü sahurda bereket vardır*”²⁰ hadisinde sahur, zikir anlamına yorumlayarak, sahur vaktinde “zikir yapınız” anlamında olduğunu iddia etmek gibi. Yine “*Firavun’a git, çünkü o haddi aştı.*”²¹ ayetindeki Firavun’dan maksadın insanın kalbi olduğunu iddia etmek gibi. Bu tür yorumları bazı vaizler, vaazlarını süslemek için -iyi niyetli de olsa kabul edilemez- kullandıkları gibi, Batınîler de bunu bidat olan maksatları için kullanırlar. Ayetin anlamının kesinlikle öyle olmadığını bildikleri halde; bununla insanları kendi batıl mezheplerine çekerler. İşte hadiste geçen re’yden maksat, hevaya göre bozuk olan görüşlerdir. Yoksa sahih içtihatları kapsamaz. Re’y kelimesi hem bozuk hem de sahih görüşler anlamında kullanıldığı gibi, bazen de sadece bozuk görüşler anlamında da kullanılır.

İkincisi; mübhem, bedel, ihtisar, hazıf, idmar, takdim ve te’hir gibi vasıflara sahip olan Kur’ân’ın ilk bakışta anlaşılması güç bazı ayetlerini sema ve nakle başvurmadan sırf Arap dilinin kurallarına göre ilk akla geldiği şekliyle tefsir etmek. Kur’ân’ın nakle dayanan tefsirini sağlam yapmadan sırf Arapça anlayışına göre mana çıkarıcıların hatası çok olur ve hadisin kast ettiği re’y ile tefsir yapanlar sınıfına dâhil olurlar. Tefsirde bu tür anlamları garip olan ayetlerde yanlışlardan korunmak için nakil ve sema’ya başvurduktan sonra Kur’ân’ı anlama ve anlam çıkarma işi genişletilebilir.²²

Anlaşıyor ki, İmam’a göre söz konusu hadisteki Kur’ân’ı re’y ile tefsir etmek şu anlama gelmektedir: Önceden sahip olduğu bir düşüncesini Kur’ân’da arayıp yanlış dahi olsa onu Kur’ân’a doğrulatmak. Yani Kur’ân’ı

²⁰ Buhari, Savm, hadis no: 1823

²¹ Taha, 20/24.

²² Gazalî, *İhya*, c. I, ss. 290-291.

kendi düşüncesine uydurmak. Bir diğeri de, ilmî bir araştırmaya girmeden, Kur'ân'a has bazı özellikleri öğrenmeden sırf Arapçanın zahirî dil kurallarından yola çıkarak ilk etapta zihne gelen lugavî anlamla alelacele tefsir etmek.

4. Batinî Tefsir Düşüncesi

Gazalî, kendi çağında revaçta olan, bidat ehli ve fasid inançlara sahip olduğunu düşündüğü Batinîliğe karşı mücadele etmiş ve onların görüşlerini çürütmek amacıyla da *Fedâihu'l-Bâtinîye* adlı bir eser yazmıştır. Yine de o, tasavvufa olan ilgisinden dolayı; ilimde derinleşmiş olan, arınmış, dünya nimetlerine teveccüh etmeyen, kalbi saf olan manevî derece sahiplerinin keşif yoluyla ayetlerin batini anlamlarına ve esrarlarına ulaşabileceğini düşünmektedir.²³ O nedenle Başta Kadi İyaz ve Ebu Bekir İbnu'l-Arabî olmak üzere nassların zahirine önem veren bazı âlimler, *İhyâ, Kimyâ-i Saâdet* ve *Esmâu'l-Hüsna* adlı eserlerindeki tasavvufî ve felsefî yaklaşımlarından dolayı onu eleştirmişlerdir.²⁴ Gerçek şu ki, İmam Gazalî felsefe ve mantıkta yakaladığı orta yolu batinî ilimlerde de yakalamıştır. Batinîliğin sapıklıklarını açığa çıkarmasından ve ayetlerin batini anlamlarını akla ve zahire aykırı olmayan şekliyle ortaya koymasından onun orta yolu takip ettiğini anlamak zor değildir. Bu konudaki düşüncelerini İhya'dan şöyle özetleyebiliriz:

Arapça olarak inen Kur'ân ayetlerinin zahiri tefsirini öğrenmek için bu dilin icaz, tatvil, idmâr, hazf, ibdâl, takdim, te'hir gibi özelliklerini bilmek ve ayetler hakkındaki nakilleri ve rivayetleri araştırmak gerekiyor. Bu durum lâfzen ayetin manasını öğrenmeye yarıyor. Fakat bunlar, manaların hakikatlerini öğrenmeye kâfi gelmemektedir. Zahiri mana tefsiri ile manaların hakikatleri arasındaki farkı anlatmak için şöyle bir misal verebiliriz: “*Attığın zaman sen atmadın, ancak Allah attı.*”²⁵ Bu ayetin zahiren tefsiri açık, manasının hakikati ise kapalıdır. Çünkü atma eyleminin hem var olduğunu hem de o eylemin olmadığını ifade ediyor. Bir açıdan atıldığı, diğer bir açıdan atılmadığı anlaşılmazsa, zahirde bunlar zıt şeyler olarak yorumlanır. Allah'ın atması açısından, kişi onu atmamıştır. Yine “*Onlarla*

²³ Gazalî, *İhya*, c. I, s. 293.

²⁴ Şemsüddin Ebu Abdillâh Muahammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru A'lamî'n-Nübelâ*, Daru'l-Hadis, Kahire 2006, c. XIV, ss. 269-273.

²⁵ Enfal, 8/18.

savaşın ki, Allah sizin elinizle onlara azap versin”²⁶ ayetinde eğer savaşan onlar ise nasıl oluyor da azap edici Allah oluyor? Yok, eğer Allah, onların ellerini harekete geçirmesiyle azap edici oluyorsa, o zaman onlara savaş emretmesinin manası nedir? İşte bunun hakikatinin bilinmesi için, gizli ilimlerinin büyük bir deryasından yardım almak gerekir. Zahirî tefsir de bu ilimlere ihtiyaç duymazlık yapamaz. Buna göre, “Allah sizin elinizle onlara azap versin” ayetini anlamak demek; kula ait fiillerin, yaratılan kudret (Allah’ın kulda yarattığı kudret) ile olan irtibatını bilmek ve bu kudretin ilahî kudretle olan irtibatını anlamaktır. Bunu bilmek suretiyle kapalı şeylerin izahı ortaya çıktıktan sonra Allah’ın Peygamber’in attığı savaş okları için dediği “Attığın zaman sen atmadın, ancak Allah attı” sözünün gerçekliği ortaya çıkmaktadır. Belki de bu mananın esrarını, onunla alakalı konuları ve hazırlıklarını ortaya çıkarmak için bir ömür harcansa, onlar bitmeden ömür sona erer. Kur’ân’daki her kelime bu tür tahkiklere açıktır. Ancak ilimde derinleşmiş olanlar için ilimlerinin yoğunluğu, kalplerinin saflığı, düşünebilme imkânları ve taleplerindeki samimiyetleri miktarınca bu manaların esrarı ortaya çıkabilir. Denizler mürekkep, ağaçlar kalem olsa, sonunun gelme imkânı yoktur. Allah’ın kelimelerinin esrarı sonsuzdur. Denizler tükenir, onlar tükenmez. İnsanlar, zahirî tefsiri öğrendikten sonra manaların hakikatini anlamak açısından anlayışlarının dereceleri farklı olur. Manaların esrarı, zahirî tefsirle çelişmez aksine onun tamamlayıcısıdır ve dışından onun özüne ulaşmaktır.²⁷

Gazalî’nin Kur’ân ve tefsir hakkında naklettiğimiz görüşlerini şöyle okuyabiliriz: Gazalî, Kur’ân ayetlerinin anlaşılmasında hadislerin ve sahabeden gelen rivayetlerin gerekliliğini teslim etmekle beraber tefsiri bununla sınırlamanın yetersizliğini ortaya koymaktadır. Ayetlerin zahirî anlamları, rivayetlerle anlaşılabilir ve okunduğunda dilsel olarak ifade ettiği anlamlardır. Gazalî, ayetlerin zahirî anlamlarının yanında batınî anlamlarına da dikkat çekmekte hatta Kur’ân’ın iyi anlaşılması için bunun gerekliliğine inanmaktadır. Ona göre ayetlerin ne dediği önemli olmakla beraber aslında en önemlisi ne demek istediğidir. İşte insanların anlayış derecelerine göre ilahî kelamın sonsuz anlamlarını araştırmaya ve maksatlarını tespit etmeye batınî anlam adını vermektedir.

²⁶ Tevbe, 9/14.

²⁷ Gazalî, *İhya*, c. I, s. 293.

Sonuç

İmam Gazalî'nin tefsir ilmi ve çeşitleri hakkındaki düşüncelerini inceledikten sonra, akla, "Acaba İmam, bir tefsir yazmış olsaydı, bu nasıl bir tefsir olurdu?", "Tefsirde izleyeceği metot ne olurdu ve bu tefsiri hangi tefsir çeşitlerinden sayabilirdik?" gibi sorular gelmektedir. Elbette bu soruların cevabını yine onun ilmi kişiliğinden ve ortaya koyduğu eserlerden yola çıkarak mutasavver bir tefsir çerçevesi çizerek sonuçlandırmalıyız.

İmam'ın hayatı ve eserleri incelendiğinde O'nun üç temel özelliği göze çarpmaktadır: 1-Filozof ve Kelamcı, 2-Mutasavvıf, 3-Fakih. Bu özelliklerin Kur'ân tefsirine yansıtacağı bir gerçektir. Zaten Kur'ân re'y ile tefsir edilir mi edilmez mi tartışmasında tercihini re'yi savunmaktan yana yapmıştır.

Mutasavver bu tefsirin taşıyacağı muhtemel bazı özellikleri şöyle sıralayabiliriz:

1. Onun tasavvufî özelliğinden dolayı bu tefsir, işarî özellikler taşıyan bir re'y tefsiri olurdu. Çünkü Gazalî, eserlerinde ayetlerden delillendirme yaparken ayetin zahiri manasının ötesine akla gelen sorular sorarak manaların esrarına, onun deyimi ile "mananın özüne" ulaşmak ister.²⁸
2. Onun tavsiye ettiği en uzun tefsir Vahidî'nin el-Vasit adlı tefsiri gibi Kur'ân'ın üç misli kadar büyük olan bir tefsirdir.²⁹ Bu ilk bakışta "onun muhtemel tefsiri çok hacimli olmayacaktı" şeklinde düşündürse de bize göre bu, onun tefsiri öğrenmek isteyen öğrencilere bir tavsiyesi niteliğindedir. Onun felsefî kişiliğine bakılırsa İmam Kur'an ayetlerini zahiri manaları üzerinden tefsir etmekle yetinmez, muhtemel birçok soru sorarak ayetlerin ne dediği değil, ne demek istediği üzerinde kafa yorar ve daha derinlere, manaların arka yüzlerine dalardı. Bu da onun mutasavver tefsirini hacimli kılardı.
3. Tefsirde takip edeceği metot muhtemelen şöyle olurdu: Ayetler garip bir kelime içeriyorsa önce rivayetlerle, mesela sebab-i nüzullerle, sahabe kavilleri ile ve başka tefsir edici ayetlerle, sonra

²⁸ Gazalî, *İhya*, c. I, s. 293.

²⁹ Gazalî, *İhya*, c. I, s. 40.

Arap dilinin beyan ve meâni ilimlerinden faydalanarak ayetin zahirî anlamını tespit eder; sonra o ayetler hakkında kendi aklî melesesini kullanırdı.³⁰ Bize göre zikredeceği rivayetlerde muhtemelen mevcut eserlerinde olduğu gibi rivayetlerin sahihliğinde pek titiz davranmazdı.

4. Ayetlerin zahirî manaları dışında, tespit etmesi halinde mutlaka batini manalarını da açıklardı. Mesela, Nur 35. ayetinin tefsiri mahiyetinde olan *Mişkâtü'l-Envâr* adlı eserinde bunu açıkça görebiliriz. Yine esmâü'l-hüsânın açıklaması olan *el-Maksadu'l-Esnâ* adlı eseri böyledir.
5. Ahkâm ayetlerinde fikhî hükümleri taklitten uzak bir metot izleyerek açıklaması beklenirdi. Çünkü o hem usulde hem de furû meselelerde eser yazmış bir Şafiî fakihî olmasına rağmen bu mezhebe muhalefet ettiği birçok mesele vardır.
6. Ayetlerin tefsiri sırasında akla muhtemel gelen soruları sorar ve cevabını aklî ve felsefî temelde cevaplardı. Bunu müteşabih olarak bilinen ayetlerin te'vilinde yapardı. Bir Eşârî kelamcısı olarak kelamî meselelerde tartışma konusu olan ayetlerde taassup ve taklitten uzak bir şekilde fikrini ortaya koyardı.
7. Anlamca müsait olması halinde ayetlerin tefsirinde tasavvufî ve ahlakî boyutu öne çıkarırdı. *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eserinde Fatiha Suresi'nin, Kur'ân'ın bazı esrarını içerdiğini belirterek Fatiha'nın bu açıdan bir nevi tefsirini yapmıştır.³¹ Çünkü yazmış olduğu yetmiş küsur eser içinde ağırlıklı olarak bu eserler, İslâm ahlakına ve tasavvufuna yöneliktir. Meşhur ve en hacimli eseri *İhyâu Ulûmu'd-Dîn* adlı eseri bu konulardadır.
8. Mükerrer ayetlerin mükerrer olarak zikredilmesinin sebeplerini ve hikmetlerini açıklardı. Çünkü O'na göre "Kur'ân'da tekerrür yoktur. Zira tekerrür demek içinde hiçbir fayda olmayan şey demektir." Mesela, Fatiha Suresi'nde birinci ayet olan besmeleden sonra üçüncü ayet olan *er-Rahmâni'r-Rahîm'* in tekrar olmadığını sebepleriyle açıklamaktadır.³²

³⁰ Bkz. Gazalî, *İhya*, c. I, ss. 290-291.

³¹ Gazalî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, Daru't-Takva, Dimeşk 2010, ss. 62-68.

³² Gazalî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 63.

Kaynakça

- Atik, M. Kemal, "Gazalî'nin Kur'ân'ın Anlaşılmasındaki Metodu", *Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzali Sempozyumu*, 14 Mart 1988, Kayseri 1988.
- Bedevî, Abdurrahman, *Müellefatu Gazalî*, Vekaletu'l-Matbuât, Kuveyt 1988.
- Buharî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buharî*, Daru Tavki'n-Necat, 1422.
- Duman, M. Zeki, "Gazalî'nin Tefsir Metodu", *Ebu Hamid Muhammed el-Gazalî*, 14 Mart 1988, Kayseri 1988.
- el-Gazalî, Ebu Hamid, *el-Müinkiz (Mecmuatu'r-Resail içinde)*, Daru'l-Kütübu'l-İlmiyye, Beyrut 2006.
- _____, *el-Mustasfa*, , Muessesetu'r-Risale, Beyrut 1997.
- _____, *İhyau Ulumi'd-Din*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut ty.
- _____, *Cevahiru'l-Kur'ân*, Daru't-Takva, Dimeşk 2010.
- İbn Hanbel, Ebu Abdillâh Ahmed, *Musnedu'l-İmam Ahmed b. Hambel*, Daru'l-Hadis, Kahire 1995.
- İbn Hibban, Ebu Hatim Muhammed b. Ahmed, *Sahihu İbn Hibban*, Müessesetu'r-Risale, Beyrut 1993.
- el-Hakîm, Muhammed b. Abdillâh en-Nisaburî, *el-Mustedrek*, Daru'l-Kütübu'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- Okumuş, Mesut, *Kur'an'ın Çok Boyutlu Okunuşu İmam Gazzali Örneği*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006.
- _____, "Gazalî'nin Kur'an Anlayışı ve Çok Boyutlu Tefsir Telakkisi Üzerine", *Diyanet İlmî Dergisi (Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi)*, cilt: XLVII, sayı: 3.
- es-Subkî, Tacuddin b. Ali b. Abdilkafi, *Tabakat'u-Şafiyyeti'l-Kübra*, Hicr li't-Tabaa ve'n-Neşri ve't- Tevzi', 1413(h)
- Tancî, Muhammed b. Tavid, "Gazalîye Göre Kur'an Tefsiri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1957.

ez-Zehebî, Şemsüddin Ebu Abdillâh Muahammed b. Ahmed b. Osman,
Siyeru A'lami'n-Nübelâ, Daru'l-Hadis, Kahire 2006.